

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТИ ШАПКА И ВИДОВЕ ШАПКИ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИ И СЛОВАШКИ ЕЗИК)

Даниела Константинова

Title: Phraseologisms with components *hat* and type of hats (on materials from Bulgarian and Slovak)

Abstract: The study examines some Bulgarian and Slovak phraseologisms with components *hat* and various kinds of hats (Bulgarian: *kalpak, kapa, fez*; Slovak: *čapica, čiapka, klobúk, širák, čepiec/čepček*). Some conclusions about the national specifics of this element of clothing and about the semantic and figurativeness of these phraseologisms are drawn.

Key words: hat; type of hats; Bulgarian language; Slovak language; phraseology; national specific

В български и словашки език има много фразеологизми с компоненти *шапка* и различни видове шапки. Те имат разнообразна семантика и образност, на които смятаме, че си заслужава да се отдели внимание, защото показват важни особености от светуосещането на българи и словаци.

Обеклото на един народ, също както неговият език, отразява важни черти от народопсихологията. Споделяме мнението на М. Дечева, че: „... обеклото е видимата идентичност, която прави ясни личностните и групови отношения чрез знаковата си определеност. Разгледано в исторически план то носи специфика, която отразява основни периоди от съществуването и развитието на етноса. То е непосредствено свързано със степента на развитие на икономиката, със структурата на социалните взаимоотношения и с особеностите на природо-географската среда, в която живеят потребителите му. На тази база то фокусира етнически общото и специфичното, съхранявайки локалните особености и варианти на културата“ (Дечева 2005: 38). Би било интересно да се проучи кои компоненти на обеклото са най-често срещани във фразеологизмите на даден език, каква е национална-

та им специфика и значението им за изграждането на образа (в това число и езиковия) на човека и света.

В тази статия ще се спрем само на шапката. Като *елемент от облеклото* тя има утилитарна, идентификационна и естетическа функция. Предназначенията ѝ могат да бъдат разнообразни: да покрива главата като предпазва от атмосферни влияния (студ или слънце); да показва социална, етническа, религиозна и друга принадлежност; да има декоративна цел и да придава по-добър външен вид. В зависимост от това шапките са различни видове и са задължителна или факултативна част от облеклото.

В българските фразеологизми като компоненти най-често се срещат лексемите *шапка*, *капа* (остар.), *калпак* и *фес*. В словашките фразеологизми най-разпространени са *čarica* и *čiarfa* (шапки от мека материя, плат, плетиво и др.), *klobúk*, *širák* (твърди шапки обикновено с периферии) и *šerpiec*, също наричан и *šerček* (боне, вид мека дантелена дамска шапчица, която носят омъжените жени). Ще разгледаме някои особености на фразеологизмите с тези компоненти.

Прави впечатление, че най-употребяваните български фразеологизми с цитираните компоненти са разговорни и имат семантика, свързана с изразяване на пренебрежение, липса на загриженост и интерес:

– *боли ме шапката (капата, кепето) за нещо/някого* „не ме интересува нещо/някой“;

– *ще ми накривяш шапката (кепето)* пренебр. „нищо няма да ми направиш, няма да ме засегнеш“, подобен е фразеологизмът *накривям си калпака (капата, феса)* – „преставам да се тревожа за нещо“;

– *разправяй на феса (капата, калпака) ми* пренебр. „не ме интересува, не вярвам на това, което казваш“.

Една голяма част от тези фразеологизми се употребява предимно като отговори-реакции в определени ситуации, например:

– *Кой те пита за колко си продаваш калпака; Не те питам колко пафи ти стфува капата; Кой те пита тебе колко ти чини калпака* „казва се, когато някой се намесва в чужд разговор“.

С безгрижно състояние е свързана употребата на израза *шапка на тояга* „безхаберно състояние, когато човек се е освободил и облекчил от някаква работа“.

Много популярен е и фразеологизмът *правя се на дръж ми шапката* „преструвам се, че нещо не ми е ясно, че не разбирам нещо“.

В народните разбирания на българи и словаци шапката като част от облеклото има особен статут. Калпакът е част от мъжката носия, при женската има различни видове покривала за глава (забрадки и др.), които обикновено носят булките и омъжените жени (по-подробно у Велева 1970). По отношение на българската традиция Р. Радев пише: „В народната представа

калпакът, капата, шапката са атрибути на мъжа. Чрез тях се урежда родовата връзка и йерархия – дори я жив бащата се грижи за калпаците на синовете си, те са и основен израз на жалейка. При скръб и загуба на близък мъжът ходи гологлав и небръснат (Димитър Маринов). Така се доближава до Бога, Калпакът е символ на земния живот и мъжката потенция“ (Радев 2002: 6). Доказателство за това, че калпакът е мъжки атрибут, можем да намерим и във фразеологизмите *жена ми ми носи капата* и *жена ми ми налага калпака*, които се употребяват предимно в 3 л. ед. ч. и се отнасят за мъж (съпруг), командван от жена си. В сбирката на А. П. Затурецки е поместен и подобен словашки израз: *ona nosí klobúk* – „употребява се за жена, имаща превъзходство в семейството и дома“ (Затурецки 2005: 59).

Шапката като част от облеклото участва и в различни символни действия, свързани с определени обществени прояви и поведение. Например фразеологизмът *шапки долу* (словашки еквивалент *klobúk dole*) се употребява като израз на преклонение и възхищение пред някого, пред нечий успех и постижение, а *свалям (снемам) шапка на някого* означава „възхищавам се, прекланям се пред някого“ и др.

Една голяма част от фразеологизмите с компоненти *шапка* и видове шапки представляват описание на конкретни действия, които се преосмислят и по този начин се създава нова семантика. Ето няколко български примера: – *хвърлям си шапката (капата) до небето* „радвам се“ – хвърлянето на шапката нагоре към небето (т. е. божественото) е израз и на въодушевление; – *смешваме (сритваме) си шапките* „спречкваме се, сбиваме се“; – *клатя шапка на някого* „подмазвам се на някого“; – *обръщам калпака* „започвам да действам по друг начин, предприемам по-сериозни мерки“; – *обръщам калпака наопаки някому* „причинявам неприятности на някого“;

Можем да дадем и примери със словашки фразеологизми:

– *nedá si to za širák (klobúk)* буквално означава „няма да си го сложи зад шапката“, т. е. „няма да се похвали с нещо, което са му казали или е чул за себе си“ (употребява се за 3 л. ед. ч.); – *robiť /utŕčať niekoho čiarokati* буквално означава „да набия някого с шапки“, т. е. „лесно, без особено усилие“; – *chodit' s klobúkom* буквално означава „ходя с шапка“ (ходя <като нося в ръце> шапка), т. е. „прося“.

Оказва се, че за семантиката на фразеологизмите е важен и видът на шапката, защото той отразява статуса на хората – професионален, социален, етнически и др.:

– *поп без калимавка* ирон. „човек, който няма най-потребното“; – *разправяй на вехтата (старата, ланшината) ми шапка* пренебр. „не е вярно това, което казваш, лъжеш“;

– *изхвърлям като кирлив фес* пренебр. „изгонвам най-позорно, най-срамно някого“;

– *ходя на ален фес* „мотая се без работа“.

Сред българските фразеологизми има многобройни с компонент *фес* и във всички случаи те имат негативна конотация и семантика. Повечето се употребяват иронично. Историческата съдба на българите е причина етническият им стереотип за турците да бъде изцяло негативен. Турците и всичко свързано с тях (облекло, обичаи и др.) служат за изграждане на негативни образи в българската фразеология (Константинова 2011: 102). Особено актуален днес (вероятно заради образа, римата и умозаключителната семантика) е фразеологизмът *интересът клати феса*, който често се употребява в ситуации, когато трябва да се подчертае, че хората променят мнението си и действат в зависимост от изгодата, която могат да имат.

В словашките фразеологизми интересни компоненти са *čepiec*, по-рядко *čepček* – вид дамска шапчица, за която стана дума по-горе. Според народната традиция тази реалия е типичен женски атрибут и е символ на някогашната омъжена жена. С това се свързва и семантиката на следните фразеологизми (днес те се смятат за архаични):

– *dostať sa pod čepiec* „омъжа се“;

– *strčiť dievku (dcéru) pod čepiec* „омъжа момиче (дъщеря)“;

– *hotoviť čepiec* „подготвям сватба“.

Открихме един архаичен фразеологизъм с ироничен оттенък, който се е употребявал за жена, имаща извънбрачно дете: *dostala sa pod čepiec bez svadby* (Затурецки 2005: 62).

Освен като компонент на облеклото шапката във фразеологията участва и като *символ на главата* на човек,¹²⁸ където се намира най-важният орган – мозъкът. Затова и в български, и в словашки някои фразеологизми с компоненти различни видове шапки имат семантика, свързана с интелектуалния (умствените способности) и психически свят на човека. За глупав човек на български подигравателно се употребяват: *пробила му се е шапката от ум; голям фес, ама празен; капа има царска, ама глава воденичарска*. Много известна е и пословицата *Виж му акъла, па му крой шапка (капа)*.

За умен човек са словашките фразеологизми:

– *mať niečo pod klobúkom (čepcom)* „буквално означава имам нещо под шапката“;

– *máť prázdno pod klobúkom* „не ми е празно под шапката“;

128 В този случай веднага се сещаме за популярната приказка от Елин Пелин „Умник Гюро с умници другари“. Гюро влязъл мечата дупка, за да хване мечката-стръвница, а след време другарите му го издърпали оттам без глава и започнали да се чудят дали всъщност преди това Гюро е имал глава или е нямал, докато най-сетне се решили да се посъветват с булка Гюровица, която дълбокомислено отвърнала: „За Великден Гюро си капа купува, та трябва да е имал глава“ (Пелин 1980).

– *nenosí sečku pod klobúkom* „не носи плява под шапката“.

- С психическото състояние на хората са свързани фразеологизмите:
- *всичко не ми е в ред под шапката* „не съм напълно нормален“ и словашкия *netá všetkých pod širákom* „няма всичките под шапката, т. е. не е наред“;
  - *стяга ме шапката* „разстроен, притеснен съм“;
  - *имам си муха под (на) капата* „мъчи ме някаква мисъл“.

В разговорната си реч българинът често употребява израза *да ти падне шапката (капата)* за изразяване на смайване, учудване, възхищение.

Шапката освен символ на главата, може да бъде и *символ на самия човек*. Като доказателство за това ще посочим българското *на калтак* със значение „на всеки човек по отделно“, например: „50 лв. на калпак за протест срещу Цацаров“ (заглавие във в. Монитор от 11.07.2015 г.).

Сред българските фразеологизми с компонент *шапка* открихме и един, който представлява клетва – *да ти опустее шапката* „да умреш“.

Накрая бихме искали да обърнем внимание върху няколко словашки архаични фразеологизма със значение „пиян човек“:

- *mať <draka> pod čapicou*;
  - *mať pod forgom*;¹²⁹
  - *mať pod čepcom*;
  - *čepiec jej na bok stojí* буквално означава „шапчицата ѝ е накривена настрани“.
- (Интересно защо фразеологизмът *mať pod čepcom*, съдържащ компонента *čepiec*, за който казахме, че е типично женски елемент на облеклото, се употребява както за пияна жена, така и за пиян мъж. Предполагаме, че това е вероятно, за да се снижи мъжкият престиж.)

Фразеологизми с разглежданите компоненти и с подобно значение („пиян“) в български език не намерихме. Можем всъщност да направим паралел с израза *пиян до козирката* „много пиян“, където козирката като горна част на някои шапки в случая служи за означаване на краен предел, своеобразна горна граница. В предишно наше изследване констатирахме, че в словашки (за разлика от български) има много фразеологизми, чиято семантика се свързва с пиянство (Константинова 2011: 78).

В заключение можем да обобщим, че в българските и словашките фразеологизми компонентът *шапка* (съответно вид шапка) присъства като *елемент на облеклото*, но също така *символизира главата* или *самия човек*. Обикновено семантиката на тези фразеологизми се свързва с определени качества и поведение на човека, с неговия вътрешен свят и взаимоотношения. В двата езика са налице национално-специфични фразеологизми, които се характеризират с необичайна и интересна образност.

---

129 *forgo* (словашки) – украса от пера, която се слага на шапка.

Даниела КОНСТАНТИНОВА // Daniela KONSTANTINOVA

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ // St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Велико Търново, България // Veliko Turnovo, Bulgaria